

תוכן העניינים

9	תודות
11	הקדמה: שישים שנה לגחלת – שחזור טקס העלייה על הקרקע
23	מבוא: קיבוץ, אוטופיה ואתנוגרפיה
39	פרק ראשון: הקיבוץ כמשפחה והמשפחה בקיבוץ
43	חלק א: הקיבוץ כמשפחה
44	הקיבוץ כבית
59	”בנים”: ילדי הקיבוץ
69	תושבים: המעשה בבריכת השחייה
76	סיכום ביניים: הקיבוץ כמשפחה
77	חלק ב: המשפחה בקיבוץ
79	עודפות חברתית
81	גחלת לוחשת: העברת מידע (או מדוע אין רכילות בקיבוץ)
85	מערכת החינוך הקיבוצית
90	פתרון בעיות: המשפחה הקטנה בתוך המשפחה הגדולה
94	כמעט סיכום: קניות על חשבון ההורים
97	סיכום: טבעת המביוס של המשפחה הקיבוצית
100	פרק שני: כלכלה וחברה בקיבוץ
100	כמה מילים על כלכלה וחברה במחקר ובקיבוץ
106	הצוות לבחינה מחודשת של מבנה התקציבים האישיים
108	הדיונים בהפרטת הרכב
113	תגובות בקיבוץ: סיפוק הצרכים מול אגם הרצונות

115	קומונה: משקל העבודה
133	לקראת ההצבעה הסופית
137	הפרטה, תרגום ושינוי
140	פרק שלישי: בין גופו של אדם לגופו של עניין: אוטופיה ותקנונים
142	דמוקרטיה אנרכית
148	התקנונים: הסדרי החיים בקיבוץ
158	מחזור החיים של התקנון: התקנון והחיים עצמם
180	הערות על ייחודה של הבירוקרטיה הקיבוצית
183	טבעת המוביוס של התקנונים
185	פרק רביעי: יומיום חג
186	סמלים, טקסים, משמעות
189	חגי התנועה הקיבוצית
190	חגי גחלת
193	ההכנות: מאחורי הקלעים של החג
200	הטקס עצמו: קולאו' פרפורמטיבי
214	סיכומי החג
227	פרק חמישי: ריטואלים של יומיום: הסובייקט הקיבוצי
246	סיכום
250	אחרית דבר
253	מקורות
263	מפתח
267	רשימת בעלי זכויות היוצרים
	תקציר באנגלית

מבוא

קִיבוץ, אוטופיה ואתנוגרפיה

הספר שלפנינו מבוסס על מחקר אנתרופולוגי שערכתי בקיבוץ גחלת במשך שנתיים (2006–2008). בשנתיים אלו ערכתי עבודת שדה במובן המסורתי שלה באנתרופולוגיה, דהיינו: תצפית משתתפת שבה החוקרת מתערה בחיי הקהילה ובו בזמן מתעדת אותם.

כבר בראשית דרכו סיקרן הקיבוץ אנשי אקדמיה מתחומים שונים והסעיר את דמיונם. רבים ראו בו מעבדה טבעית או ניסוי חברתי, סביבה מבוקרת ואידיאלית לבדיקת שאלות הנוגעות לטבע האדם ולטבעה של מערכת הגומלין החברתית, והשראה לבחינת חלופות לשיטה הקפיטליסטית.¹ חוקרים שונים חצו יבשות כדי לחזות בפלא הישראלי החדש. גם בתוך החברה הישראלית היה הקיבוץ מוקד עניין ציבורי ומחקרי, הן עבור חוקרים שביקשו ללמוד מייחודו בנושאים שונים (משפחה ומגדר, ארגון, כלכלה)² והן עבור חוקרים חברי קיבוצים שביקשו להשתמש במחקר כדי להבין ואף לשפר את החברה שבה הם חיים.³

כמוהם גם אני פיתחתי סקרנות באשר לצורת חיים ייחודית זו. אך עבורי לא היה מדובר במסע לארץ רחוקה אלא בשיבה הביתה. אני נולדתי וגדלתי בקיבוץ, התחנכתי בחינוך המשותף, במוסד חינוכי של השומר הצעיר. אחרי הצבא עבדתי בקיבוץ והייתי חלק ממרקם החיים של צעיריו: חליבות בוקר, בריכה אחר הצהריים, ארוחות בחדר האוכל, עבודה בפעוטון שלדג, ארגון ערבי תרבות, בירה בפאב, התרועעות עם מתנדבים וחברי גרעינים, חדר מתפורר

1 Touraine 1985, 77-93; Spiro 2004, 556-568; Bettelheim 1969, 4-8

2 למשל, טלמון 1970; בן-רפאל 1996; רוזוליו 1999; קרסל 1973.

3 לדוגמה: רוזנר וגן 1996; טופל 1995; רביד 1992; פלגי ואדר 1997.

וביקורים תכופים בבית ההורים. עזבתי את הקיבוץ כדי ללמוד באוניברסיטת תל־אביב. באחת, התוודעתי לצורת חיים חדשה שהייתה עבורי משונה למדי: שכר דירה, חשבון בנק, קניות, תמרון בין קורסים באוניברסיטה ביום ומלצרות בלילות, מבחנים, ציונים ועבודות. הדבר היחיד שהזכיר לי את חיי הקודמים בקיבוץ היו מדשאות האוניברסיטה.

עם תום הלימודים לא חזרתי לקיבוץ. העיר והאקדמיה שאבו אותי לתוכן. בסוף התואר הראשון כתבתי עבודה בפילוסופיה על האוטופיה הקיבוצית. הייתה זו הפעם הראשונה שבה העזתי להפוך את הקיבוץ מחוויית חיים לאובייקט מחקר. את עבודת התזה בלימודי ה-M.A שלי כתבתי על זיכרון הלינה המשותפת בקיבוץ.⁴ ניסיתי להבין איך אנשים מדברים על החוויה הזו, באיזה אופן הם מכניסים אותה אל תוך סיפור חייהם. כחלק ממחקר זה ניתחתי סיפורי חיים של מי שגדלו בחינוך הקיבוצי, ובסיפורים אלה מצאתי (בין היתר) שפה ייחודית, קיבוצית. שפה במובנה הרחב ביותר – לא רק אוצר מילים ייחודי, אלא כלי שבאמצעותו מבנים את המציאות. בניסיון לפענח את השפה הזו קראתי אין־ספור מחקרים על הקיבוץ: על אידיאולוגיה, ערכים, משפחה, מגדר, כלכלה, ארגון ועוד. מאלה למדתי רבות על הקיבוץ, אך לא מצאתי בהם את מה שחיפשתי – את ההבנה כיצד קיבוצניקים יוצרים משמעות לעולמם, כיצד הם מפרשים את המציאות. כך התגבשה אצלי ההבנה שאם אני רוצה תשובה לשאלה זו אצטרך לצאת ולחפש אותה בעצמי. רציתי לבחון את הקיבוץ מבפנים ולראות בו לא רק ייצור כלכלי, או אידיאולוגי, אלא מצבור של דרכי חיים המייצרות משמעות. חשבתי שכדי להבין מהו קיבוץ יש ללמוד מה עושים אנשי הקיבוץ ומה המשמעות שהם נותנים לעשייה זו. ולשם כך, יש קודם כל פשוט להיות איתם.

וכך חזרתי הביתה. אמנם לא לקיבוץ שבו גדלתי, אבל לקיבוץ. לצורך עבודת השדה חיפשתי קיבוץ שיתופי שטרם השלים את מהלכי ההפרטה, כיוון שרציתי להיות עדה לתהליכי השינוי ולבחינה המתמדת של האידיאולוגיה והפרקסיס. יתר על כן, רציתי ליצור עדות אתנוגרפית עשירה של תופעה תרבותית ההולכת ומתמעטת, שאולי תיעלם כליל. העדפתי קיבוץ קטן כדי לאפשר לעצמי היכרות אישית יותר עם החברים וסיכוי טוב יותר להבנת היחסים החברתיים. היו גם

4 עבודה זו הייתה הבסיס לספרי היה רע לתפארת: לינה משותפת – פוליטיקה וזיכרון.

אילווצים גיאוגרפיים שונים שהגבילו אותי. התלבטתי בין כמה קיבוצים. בסופו של דבר, מה שהכריע את הכף לטובת גחלת היה קיומם של חדרים פנויים להשכרה ופתיחותה של מזכירת הקיבוץ להכנסת אנתרופולוגית לקהילה.

לקראת סוף שנת 2006 שכרתי דירה בגחלת ועברתי להתגורר בה עם בן זוגי. פורמלית הייתי תושבת כמו כל שוכרי הדירות האחרים. זמן קצר לאחר שהגענו נולדה בתי הבכורה, ובגיל חצי שנה היא הצטרפה למערכת החינוך הקיבוצית. עבודת השדה התבססה על השתלבות בחיי הקיבוץ: חדר אוכל, בית ילדים, בריכה, מגרש משחקים, הליכות בוקר סביב הקיבוץ, השתתפות בחגים ובאירועים ציבוריים, הליכה במדרכות, כביסה ב"קומונה" (שירותי הכביסה הקולקטיביים של הקיבוץ), קניות בכל-בו, שימוש בשירותי המרפאה, המוסך ועוד. כל אלו מזמנים פגישות עם חברים, תושבים, בעלי תפקידים, ילדים, עובדים שכירים, ומלמדים על חיי היומיום. מלבד זאת נקטתי כמה יוזמות כדי ללמוד היבטים נוספים של חיי הקיבוץ. המרכזיות שבהן היו: עבודה בבתי הילדים (בשכר), עבודה בקומונה (בהתנדבות), הצטרפות לשלושה צוותי חגים (חג הקיבוץ, חנוכה ושבעות), עבודה בארכיון הקיבוץ, תצפית משתתפת בשיבות צוות הדין בשינויים בקיבוץ ויצירת קשרים עם בעלי תפקידים מרכזיים: מזכירת הקיבוץ, מנהל הקהילה ורכזת כוח האדם.

בסך הכול גרנו בקיבוץ שנתיים, אולם גם לאחר שסיימתי את עבודת השדה הרשמית אני ממשיכה לשמור על קשרים עם אנשים בגחלת, ומעת לעת המשכתי לבוא ולתעד אירועים שונים.

בטרם נצלול לסבך חיי היומיום כפי שהם משתקפים בעבודת השדה, אסקור בקצרה את ההקשר ההיסטורי והחברתי של הקיבוץ בכלל ושל גחלת בפרט, ומעט רקע תיאורטי ומתודולוגי הנמצאים בבסיס המחקר.

הקיבוץ – רקע היסטורי ורעיוני

הקיבוץ הוא צורת התיישבות ייחודית למדינת ישראל, והקמתו קשורה קשר הדוק למפעל הציוני ולתנועה הסוציאליסטית. הקיבוצים היוו מכשיר מרכזי למימוש הציונות, וחבריהם נחשבו לעילית החברתית של היישוב ושל המדינה בראשיתה.⁵

מבחינה אידיאולוגית, הקיבוץ התבסס על רעיון אוטופי-קומוניסטי המבקש ליצור אדם חדש וחברה מתוקנת שיגשימו ערכי שיתוף ושוויון⁶ הן ברמת הייצור והן ברמת הצריכה, כאשר עקרון הפעולה הוא "מכל אחד לפי יכולתו ולכל אחד לפי צרכיו". העבודה נתפסה כזכות וכחובה בשל היותה הדרך האישית למימוש עצמי בשירות הכלל (הקיבוץ, תנועת הפועלים והמדינה). עיקרון מרכזי נוסף היה שוויון ערך העבודה, שתרגומו המעשי הוא תגמול שווה עבור עבודה לא שווה. עיקרון זה מנתק את הקשר בין עבודה לפרנסה ברמה האישית, כדי שניתן יהיה לקיים את האידיאל השוויוני. בתחילת הדרך נעשו ניסיונות מודעים להפקיד בידי הקולקטיב תפקידים המבוצעים על ידי היחיד והמשפחה (חינוך, בריאות פיזית ונפשית, בישול ואכילה, רכישת בגדים וציוד, טיפול בכביסה, ועוד). לאורך השנים, ובהדרגה, הוחזר חלק מתפקידים אלו לידי המשפחה הגרעינית.

הקיבוץ מתנהל כדמוקרטיה ישירה. הנהלים הדמוקרטיים עשויים להשתנות מקיבוץ לקיבוץ אך ככלל נשמרת קבלת החלטות בהכרעת רוב. בגחלת ההחלטות מתקבלות בהצבעת קלפי אחרי דיון ב"שיחת קיבוץ" (כינוס פתוח לכל החברים המתאסף אחת לשבועיים). מזכירות הקיבוץ מחליטה על הנושאים שיידונו בשיחת הקיבוץ ויובאו להצבעה. כל חבר רשאי להציע נושא לדיון במזכירות. על הניהול השוטף אחראית הרשות המבצעת – מזכירות הקיבוץ, המורכבת מבעלי תפקידים ונציגי ציבור. מלבד זאת ישנן ועדות העוסקות בנושאים מוגדרים: חינוך, רווחה, בריאות, צעירים, כלבים, תרבות, בניין ועוד. כל בעלי התפקידים נבחרים בהצבעה דמוקרטית לכהונות קצובות בזמן תוך שמירה על עקרון הרוטציה⁷.

מאפיין חשוב של אורח החיים הקיבוצי הוא היותו חברה קולקטיביסטית. בעשורים הראשונים לקיום המדינה שרר בכל החברה הישראלית אתוס קולקטיבי חזק של שייכות והזדהות של הפרטים עם המדינה.⁸ הקולקטיביות הקיבוצית התייחדה בתחושת "אנחנו" חזקה והזדהות הפרטים עם החברה עד כדי קבלת דין התנועה במקרה של קונפליקט בין הרצון האישי לבין טובת הכלל.

6 פלד 2002, 143.

7 חשוב לציין כי ישנה ביקורת על יישום הרוטציה בקיבוצים וטענות על התפתחותה של אוליגרכיה (שפירא 1987) או של טכנוקרטיה (טופל 2005) היוצרת סוג של "כיסאות מוזיקליים" שבהם תפקידי המפתח מאוישים על ידי מספר מצומצם של אנשים בכל קיבוץ.

8 קימרלינג 2001, 34-50; ברטל 2002, ז-טז.

בעשורים האחרונים עוברת החברה הישראלית שינויים חברתיים וכלכליים מרחיקי לכת: הפרטת שירותים ציבוריים,⁹ היחלשות תחושת הקולקטיביות¹⁰ ועלייתו של אתוס אינדיבידואליסטי ותחרותי. שינויים אלו הינם חלק מהתליכי גלובליזציה וויתור על מדינת הרווחה לטובת קפיטליזם ניאוליברלי.¹¹ מגמות אלה התעצמו בשנות ה־80, עם המשבר הכלכלי והתוכנית לייצוב המשק שהפעילה הממשלה כדי להיחלץ ממנו. משבר זה גרר אחריו גם את הקיבוצים והוא נתפס כנקודת שבר בהיסטוריה של התנועה הקיבוצית.¹² המשבר הכלכלי והפסקת התמיכה הממשלתית במפעל הקיבוצי לוו בחשבון נפש ("כשלון השיטה") והביאו גל של שינויים באורחות החיים ובמבנה הארגוני.¹³ המשבר גרם לעזיבה גדולה של חברי קיבוצים ולמתחים חברתיים שנוצרו בעטייה של המצוקה הכלכלית. בתחילה היו רק קיבוצים בודדים שהציעו שינויים ועוררו בכך את התנגדות התנועות.¹⁴ מאמצע שנות ה־90 ואילך, הלך וגבר זרם הקיבוצים שהכניסו שינויים מהותיים באורח החיים הקיבוצי ובו בזמן פחתה גם התנגדות התנועות לשינויים אלו.¹⁵ מטרת השינויים הייתה למנוע משבר נוסף באמצעות התייעלות, הקטנת הבונוז הנובע מחלוקה חופשית של מצרכים ושירותים ותמריצים להגדלת המוטיבציה לעבוד. בו בזמן ננקטו צעדים פיננסיים להקנות ביטחון פנסיוני לחברי הקיבוץ.

אפשר לחלק בהכללה את השינויים שהתחוללו בתקופה זו לשלושה סוגים עיקריים:

- הפרטה נרחבת של שירותים: חלק מן הטובין שקיבלו חברי הקיבוץ מומר בכסף. התקציבים הקולקטיביים כמו אוכל, כביסה, רכב, חשמל, מים מחולקים לתקציבי החברים (באופן שוויוני או פרוגרסיבי), והחבר משלם מתקציבו עבור כל שירות על פי היקף צריכתו. ישנם קיבוצים שהפריטו גם

9 יונה 2005, 177-214; פילק 2004, 34-56.

10 קימרינג 2001, 77-81.

11 פלד ושפיר 2001, 183-205; פילק 2004, 34-56; רם 2004, 16-33; Ram 1999, 325-338.

12 רוזנר וגץ 1996; רוזוליו 1999.

13 בן־רפאל 1996.

14 גורן 1994, 16-20.

15 טופל 1995; רביד 1992.

את השירותים שנחשבו פעם כליבה של חברה שוויונית: החינוך והבריאות. הפרטות מסוג זה שומרות על עקרון השוויון, לפיו כל חבר מקבל הקצאה שווה מתוך המשאבים המשותפים, ללא קשר להכנסה מעבודתו.

- שכר דיפרנציאלי: תקציבי החברים מתבססים על גובה משכורתו של החבר. מהשכר מנוכים מס מוניציפלי ומסי קהילה פרוגרסיביים לפי גודל המשכורת, שמטרתם לקיים את הצריכה המשותפת וליצור רשת ביטחון, כלומר הבטחת הכנסה לחברים שאינם משתכרים די. כך נשמר עקרון הערכות ההדדית.
- שיוך נכסים: העברת חלק מנכסי האגודה השיתופית לבעלותם הפרטית של חברי הקיבוץ. סוג אחד של רכוש הוא הדירות שבהן מתגוררים החברים, וסוג שני של רכוש הוא כעין מניה ברכוש המשותף. נכסים אלו ניתנים להורשה ולמכירה במגבלות שונות. המטרה היא להגן על זכויות החברים בדירתם במקרה של התפרקות הקיבוץ או פשיטת רגל.

במהלך השנים חלו שינויים מרחיקי לכת גם בשוק העבודה הקיבוצי. בעשורים הראשונים לקיבוץ עיקר העבודה היה בחקלאות, והעבודה הייתה ברובה בלתי מקצועית. כך ניתן היה להציב כמעט כל חבר בכל עבודה. סדרן העבודה היה מופקד על איוש כל מקומות העבודה והחברים סרו למרותו (במרבית המקרים). כמעט כל חברי הקיבוץ עבדו בקיבוץ, מי בענפי הייצור ומי בענפי השירות. אף כי העבודה בקיבוץ אינה מזכה בתגמול חומרי (שכר) היו לה לעתים תגמולים מסוגים אחרים כמו יוקרה (של עובדי החקלאות למשל) או נגישות למשאבים (לדוגמה כלי הרכב של הענף). עבודת החברים הייתה חלק ממרקם החיים היומיומי בקיבוץ עצמו. כך ידעו כולם היכן עובד פלוני ומי לא השכים לעבודתו. כיום שוק העבודה הקיבוצי השתנה. עקרון העבודה העצמית (איי-העסקת עובדים שכירים) התגמש, וקיבוצים רבים השלימו עם עבודה שכירה בתפקידים שהחברים לא מעוניינים לעבוד בהם (למשל, מטפלות בגני הילדים, או עובדים בחדר האוכל), ועם עבודת חוץ של חברים בעלי מקצועות שאין להם ביקוש הולם בקיבוץ. את סדרן העבודה המיתולוגי החליף מנהל משאבי אנוש, שינוי שאינו סמנטי בלבד. בעבר, סדרן העבודה שיבץ חברים לעבודה כי "העבודה היא זכות וחובה" שהקיבוץ אחראי לחלוקתה בין החברים. כיום, האחריות לפרנסה מוטלת על כתפי החבר, ומנהלת משאבי האנוש רק מסייעת לו במידת האפשר. שאלות

של סיפוק אישי ומימוש עצמי תופסות מקום הולך וגדל בשיקולי החברים כשהם מחפשים מקום עבודה ראוי.

כאשר מתבוננים במכלול המחקר על הקיבוץ מצטיירת תמונה של חברה המשתנה שינוי תמידי. אולם מרבית החוקרים העוקבים אחר השינויים בחברה הקיבוצית בוחרים לכנות בשם "עידן השינויים" את התקופה שאחרי משבר הקיבוצים¹⁶ החל בשנות ה-90 של המאה ה-20, המאופיינת בראשיתן של ההפרטות לסוגיהן והשכר הדיפרנציאלי. שינויים אלו מוסברים לרוב כתנועה סינכרונית המדרדרת את הקיבוץ על ציר שבקצהו האחד קיבוץ אידיאלי עם שיתוף ושוויון מוחלטים, ובקצהו השני מצוי הקיבוץ המתחדש הנתפס לא פעם כ"כבר לא באמת קיבוץ". ההסברים המקובלים כיום הם היחלשות האידיאולוגיה או השפעות של העולם הקפיטליסטי.

אולם הכרזות על מות הקיבוץ אינן עניין חדש והחלו הרבה לפני שנות ה-90 ועידן השינויים. המשבר המיתולוגי הראשון אירע כבר בשנות ה-50, עם הכנסת הקומקומים החשמליים לחדרי החברים. האפשרות לשתות תה בחדר הפרטי איימה על מעמדו של הסמובר המשותף בחדר האוכל, שהיה אמצעי חשוב לזימון התכנסות חברתית. בקרב חברי הקיבוצים נשמעו נבואות זעם וקיינות על מותו הקרב של הקיבוץ. לימים, הפך הוויכוח על הקומקום לסמל המציין כל שינוי יציר הזמן לאות המבשר את קץ הקיבוץ. וכך היה גם בתחומים אחרים: העסקת פועלים שכירים תוך ויתור על עקרון העבודה העצמית נתפס כמו הרעיון הקיבוצי-סוציאליסטי, שהרי עבודה שכירה מושתתת בעיקרה על יחסי ניצול. ביטול הלינה המשותפת והעברת מוקד האחראיות להורים תוארו כחזרה למשפחה הבורגנית ולאורח חייה המנוון. וכך גם שינויים פחות דרמטיים כמו הטלוויזיות בבתי החברים, הפסקת החלוקה החופשית של מצרכים שונים (חלב, סגירות) ועוד. נראה כי שינויים מרחיקי לכת הם לחם חוקו של הקיבוץ, ותמיד ימצאו המספידים אותו לאחר כל שינוי.

16 משבר הקיבוצים: כינוי למשבר הכלכלי החריף שפקד חלק גדול מהקיבוצים בישראל החל מתחילת שנות ה-80 והתעצם לאחר תוכנית הייצוב הכלכלית של 1985. המשבר התאפיין בצבירת חובות גדולים וכושר החזר נמוך, ולוה במשבר חברתי ודמוגרפי חמור בקיבוצים רבים.

החברה הקיבוצית היא אכן חברה דינמית ביותר, וכל מחקר העוסק בה צריך לתת את הדעת על התמורות המתרחשות בה. לא ייפלא אפוא שלצורך המחקר הזה בחרתי קהילה קיבוצית המצויה בתהליכי שינוי. בדיעבד, אני סבורה כי הגישה הרואה את השינוי בקיבוץ כתנועה הנעה על הציר מ"מאוד קיבוץ" ל"כבר לא קיבוץ" מהמיצה מאפיין מרכזי שלו. השינוי אינו בהכרח התפרקות או התמוטטות, אלא הוא מאפיין מהותי של אורח החיים הקיבוצי עצמו. הסיבה לכך היא כי מאז ומתמיד היה הקיבוץ חברה המכילה בו־זמנית יסודות מנוגדים. אינדיבידואליזם וקולקטיביזם, שיתוף והפרטה אינם מחליפים זה את זה אלא מתקיימים זה לצד זה אם מתוך קונפליקט ואם מתוך עירוב והשלמה.

ספר זה מנסה להתחקות אחר האופן שבו מחפשת קהילה קיבוצית אחת את שביל הזהב בין הניגודים והסתירות, יוצרת דרכי פעולה חדשות ומתחדשות ושומרת על גשר פתוח ודו־כיווני בין האידיאולוגיה ובין המציאות. לצורך זה אבקש לעמוד על טיבו של הקיבוץ כקהילה אוטופית.

הקיבוץ – סוציולוגיה של אוטופיה

בראשיתו היה הקיבוץ פרויקט אוטופי. כך כותב יעקב חזן, מאבות הקיבוץ הארצי:

מהותה של האוטופיה היא אמונתה שאפשר להקים ולקיים מחוץ לתחומי החברה הקיימת ובניגוד לזרמה הכללי, המקיף והגורף עמו הכל, תאים חברתיים עצמאיים הנבנים לאור חזונם של בונים, מעבר לתחומי הזמן והתנאים הממשיים אשר סביבם. האוטופיה נעה תמיד בין שני קטבים: יש בה משום בריחה מהחיים ומההתמודדות הישירה איתם, ויחד עם זאת מפעם אותה תמיד הביטחון שהאדם המאמין בחזונו החברתי מסוגל לבנות לאורו גם מושלם של חיים חברתיים ולקיימו בהתאם לרצונו.¹⁷

המושג אוטופיה משמש בשלושה הקשרים שונים. ראשית, כסוגה ספרותית שמתוארת בה חברה אוטופית, משמע, החברה הטובה ביותר האפשרית.¹⁸ שנית,

17 חזן 1975, 34.

18 תומס מור טבע את המושג "אוטופיה" בשנת 1516 בספרו: אודות משטר המדינה המשובח באי החדש אוטופיה.

כתיאוריה פוליטית המבקשת למתוח ביקורת על החברה הקיימת ולהביא לשינוי חברתי.¹⁹ ושלישית, ככינוי לקהילות אוטופיות ממשיות המנסות לבנות חברה מתוקנת במסגרת המצומצמת שבה הן חיות.²⁰ ההתייחסות לאוטופיות בשלושה הקשרים אלו שמה במרכז את הערכים, או האידיאולוגיה, שעליהם מבוססות חברות אלה. אך מעבר לערכים, אוטופיות, אם הן כתובות בספר ואם הן ממשיות, מכילות הסדרי חיים יומיומיים. במובן זה אוטופיה אינה רק תיאוריה אלא גם פרקטיקה, ובמקרה של הקיבוץ העכשווי היא בעיקר כזאת.

מעצם טיבן נוטות קהילות אוטופיות להיות קטנות וסגורות ומבוססות על אידיאולוגיה משותפת. צירוף שני המאפיינים האלה יוצר חברות שהמאפיין המרכזי של חיי היומיום שלהן הוא כוללניות (טוטליות). משמע, שילוב של תחומי חיים שונים (עבודה, פנאי, משפחה) אלה באלה, היכרות אינטימית עם חברי הקולקטיב, סדר יום משותף, סיפוק צורכי הפרט בתחומי הקהילה ופיקוח חברתי מוגבר.²¹ הטוטליות הקיבוצית מתבטאת גם בקיומה של עודפות חברתית²² מצב שבו אנשים מקיימים זיקה פעילה לאנשים אחרים בקהילה במגוון רחב של קשרי חיים: יחסי עבודה, שארות, חברות, אינטרסים פוליטיים, שכנות ועוד. עודפות חברתית מחזקת את הפיקוח החברתי על הפרט.

הטוטליות נוצרת ומתחזקת ללא הרף באמצעות מאפיינים שונים של החברה האוטופית, וכמה מהם מרכזיים להבנת חיי היומיום בקיבוץ:

- קולקטיביות – הזדהות החברים עם מטרות הקולקטיב היא תנאי הכרחי לקיום המאמץ המשותף להשיגן. לעתים על הפרט להעמיד את טובת הכלל

19 Mannheim 1979, 173-222; Wallerstein 1986, 1295-1308

20 מחקרים על ניסיונות להקים קהילות אוטופיות, בעיקר באירופה ובאמריקה במאות ה-19 וה-20 מצביעים על כך שבראש סדרי העדיפויות שלהן נמצאים ערכים ומערכות יחסים ולא רווחים ורווחה כלכלית. הן נוטות לשיתוף משאבים ולכינון יחסי אנוש שאינם מושתתים על אינטרס. בדרך-כלל הן סלקטיביות בקבלת חבריהן, אך עשויות לשאוף לשינוי חברתי כולל ולראות בעצמן מופת ומקור לחיקוי (-Plath 1966, 1152; Bestor 1970; Kanter 1973).

21 מבחינה זו, אפשר לראות בקיבוץ מוסד כוללני פתוח (גופמן 1991). למרות אופיים הדכאני של מרבית המוסדות הכוללניים, גופמן כולל בתיאורו גם את מה שהוא מכנה מוסד כוללני פתוח: מוסד שהשתתפות בו היא רצונית ותפקידים שונים בהיררכיה פתוחים לכל החברים בו.

22 Frankenberg 1965

לפני טובתו האישית. הקיבוץ יוצר ומתרגל הזדהות בין הפרט לכלל באמצעות תורנויות, פעילות התנדבותית מגוונת לטובת הקולקטיב (חברות בוועדות, ארגון אירועי תרבות, כתיבת עלון הקיבוץ והשתתפות בו ועוד) ומעורבות פעילה בדמוקרטיה הקיבוצית.

- רפלקסיביות/מודעות עצמית - כפרויקט אוטופי המגשים את החברה הטובה ביותר האפשרית, הקיבוץ חייב לבחון את עצמו ללא הרף: האם הושגו המטרות? מה אפשר לשפר? מה הצעד הבא? הפער בין אידיאולוגיה לפרקסיס נמצא תחת זכוכית מגדלת, תוך חיפוש מתמיד אחר פתרונות מתאימים.
- תפיסת הזמן - תפיסת הזמן בחברה המודרנית היא של זמן ליניארי, זמן הנע קדימה תוך התקדמות ושינוי. באוטופיה אין עוד צורך בהתקדמות ושיפור, שהרי היא מהווה התגלמות של הטוב ביותר האפשרי. כאשר דבר אינו משתנה, הזמן כמו עוצר מלכת ואפילו - במידה מסוימת - חסר משמעות.²³ בתיאוריה המרקסיסטית, שהשפעתה על עיצוב הרעיון הקיבוצי עמוקה, תפיסת הזמן טוענת לשינויים היסטוריים מתמשכים עד לשינוי האחרון שיביא למימוש האידיאלים הנצחיים וכך לקץ ההיסטוריה. הקיבוץ הוא במידה רבה גילום של אידיאלים נצחיים אלו, ולכן הוא מחוץ להיסטוריה.

מרבית החוקרים (ואולי גם קיבוצניקים רבים) אינם רואים בשינויים המתחוללים בקיבוץ שלב נוסף בדרך להגשמת האוטופיה, אלא הידרדרות בדרך לפירוקה. לכן הטענה שיש להבין את הקיבוץ כניסיון אוטופי עשויה להישמע אנכרוניסטית. אולם ניתוח הקיבוץ בכלים אנתרופולוגיים מאפשר לראות כיצד פרקטיקות אוטופיות מוטמעות בחיי היומיום הקיבוציים, ולמצוא את עקבותיהן באופן הביצוע של תהליכי השינוי.

קיבוץ גחלת

קיבוץ גחלת הוקם ב־14 בפברואר 1949. ראשוני הקיבוץ היו חברי קבוצות שונות בדור הראשון של חניכי השומר הצעיר ברומניה לאחר מלחמת העולם השנייה. כיישוב מבודד על הגבול סבל הקיבוץ מבעיות ביטחוניות. בשנותיו הראשונות חווה הקיבוץ קשיים כלכליים וחברתיים. אנשי הגרעין הרומני לא התאימו לקו האידיאולוגי של הקיבוץ הארצי והוחלפו בגרעיני תנועה של ילידי הארץ, ואלו חוזקו לאחר מכן בגרעיני תנועה מאנגליה ומברזיל. החל מסוף שנות ה־60 קלט קיבוץ גחלת מספר גדול של בוגרי התנועה הדרום אמריקנית. בקיבוץ כיום ישנם אנשים ממוגוון גדול של ארצות מוצא.

בשנת 2008, בתחילת המחקר, היו בגחלת כ־160 חברים: מקצתם ילידי הקיבוץ (שכיניים "בנים", או "בני קיבוץ") ומקצתם מצטרפים ממקומות אחרים (בעיקר חברי גרעינים שנשארו בו, ומי שהצטרפו עקב נישואין). בנוסף לחברי הקיבוץ יש בגחלת עוד שתי קבוצות אוכלוסייה: תושבים ותושבי השכונה (ראו להלן).

בראשית שנות האלפיים החל הקיבוץ להשכיר דירות שהתפנו בתוך הקיבוץ לאנשים שאינם חברים בו. רובם משפחות צעירות של בני הקיבוץ שעזבו, ומקצתם סטודנטים וחיילים בודדים. שוכרי הדירות מכונים "תושבים" ומניינם כ־40 נפשות. "תושבי השכונה" הם מי שקנו מגרשים שהוקצו לצד הקיבוץ (אך בתוך הגדר ההיקפית) לצורך בניית שכונה קהילתית ובנו עליהם בית בבעלות פרטית. בתחילת עבודת השדה התגוררו בשכונה רק שתי משפחות. כיום השכונה משגשגת וגרות בה עשרות משפחות. חשוב לציין כי מרבית התושבים משני הסוגים פעילים בחיי הקהילה הקיבוציים ובאירועי התרבות. מרבית המשפחות הצעירות בקיבוץ הינן של תושבים או תושבי השכונה שאינם חברי קיבוץ מן המניין. לכן חברי גחלת מדברים על בעיה דמוגרפית המעיבה על עתידו של הקיבוץ.

גחלת מוגדר כקיבוץ שיתופי. חברי הקיבוץ מקיימים בעלות משותפת מלאה על אמצעי הייצור ועל הרכוש ומנהלים עצמם באורח דמוקרטי. גם הרווחים מנוהלים במשותף: חברי הקיבוץ מקצים כספים להשקעות ופיתוח וגם לצריכה משותפת בתחומים כמו דיור, בריאות, חינוך ותרבות. החברים מחליטים על גובה

התקציב האישי שיקבלו. במבנהו הארגוני נחלק הקיבוץ לשתי יחידות ניהוליות נפרדות: משק וקהילה. המשק הוא כלל העבודה היצרנית של הקיבוץ – תעשייה, חקלאות, מסחר ועוד. הקהילה היא כל היתר – כלומר, ענפי השירותים והתפקוד היומיומי של הקיבוץ (גינון, תאורת רחוב ועוד). שתי המערכות מתנהלות ומתוקצבות בנפרד: הקהילה ממומנת ממשכורות החברים (בין אם הם עובדים בענפי המשק והשירותים ובין אם בעבודות חוץ), השכרת דירות ורווחי ענפי השירות. מלבד זאת, מדי שנה מעביר המשק לקהילה חלק מרווחיו. מוכירות הקיבוץ היא הגוף המנהל את שתי היחידות ואמון על היחסים ביניהן.

מקורות ההכנסה של גחלת השתנו לאורך השנים. כמו קיבוצים רבים גם הוא הוקם כיישוב חקלאי המתקיים מגידולי שדה, רפת ומגוון מטעים. בשנות ה־70 הוקמו בקיבוץ שני מפעלים אשר בגלל אופי העבודה בהם (תעשייה) נזקקו ליותר עובדים ממה שהקיבוץ יכול היה לספק, ורוב הפועלים הם שכירים מישוּבֵי הסביבה. בסוף שנות ה־90 קרס אחד המפעלים והקיבוץ נקלע למשבר כלכלי חמור שגרר ירידה תלולה ברמת החיים. שלא כמו בקיבוצים אחרים, לא התרחשה בגחלת עזיבה המונית. החברים נשארו בקיבוץ והתמודדו יחד עם הקושי הכלכלי. לאחר כמה שנים קשות הצליח גחלת להיחלץ מהמשבר בזכות משקיעים חיצוניים בתעשייה ושינוי מערכתי בהתנהלות הכלכלית של הקיבוץ: תהליכי התייעלות, הכנסת יועצים חיצוניים ושינויים ארגוניים.

בגחלת חיי קהילה תוססים המתארגנים סביב שלושה צירים מרכזיים:

- אירועי תרבות: האירועים העיקריים הם מועדי ישראל, אך ישנם אירועים אחרים כגון: בר־מצווה קבוצתי, ציון סיום החופש הגדול. ישנן גם פעילויות משותפות כמו טיולי קיבוץ, הקרנות סרטים בציבור ואירועי ספורט. רוב האוכלוסייה לוקח חלק פעיל בארגון אירועי התרבות ובהשתתפות בהם.
- שירותים ציבוריים פעילים: חדר האוכל והמועדון הם המוסדות החשובים ביותר בהקשר זה. חדר האוכל מופרט (הסועדים משלמים עבור ארוחותיהם). מוגשות בו ארוחות צהריים מדי יום, וארוחות ערב בימים שלישי ושישי. בכל הארוחות חדר האוכל הומה אדם. אחרי ארוחת הערב, נוהגים החברים ללכת למועדון (הממוקם באותו בניין) למה שמכונה "קפה גן", שבו אפשר להתכבד בקפה וכיבוד קל ללא תשלום. הילדים משחקים בחוץ ומשתוללים על הדשא. למפגש החברתי במועדון מגיעים גם חברים שבחרים לא לאכול

בחדר האוכל. מוסדות ציבוריים נוספים וחשובים הם הקומונה – המכבסה המשותפת, בריכת השחייה, גן המשחקים והכל־בו – חנות המכולת המקומית.

- הציר המרכזי השלישי: העבודה – השתנה מאוד במהלך השנים. כיום רבים מהחברים עובדים מחוץ לקיבוץ ויש עובדים שכירים רבים בתוך חצר המשק.

למרות היותו קיבוץ שיתופי היה בגחלת מיעוט גדול (כ־40 אחוזים) המעוניין בשינוי מרחיק לכת והפיכת הקיבוץ משיתופי ל"מתחדש" (ההגדרה הרשמית של רשם האגודות השיתופיות לקיבוצים שהנהיגו תגמולים דיפרנציאלים).²⁴ רוב אנשי הקיבוץ מניחים כי בסופו של דבר תהיה ידו של הקיבוץ המתחדש על העליונה. מקצתם סוברים כי מאחר שיום זה הוא בלתי נמנע יש להביאו מיד ובאופן מכוון ומבוקר, בעוד אחרים רוצים לדחות את הקץ במידת האפשר. רובם ככולם רוצים למצוא את השילוב בין החדש לישן, לשנות מה שאין ברירה ולהשאיר את הניתן לשימור. בדרך־כלל השינוי נתפס כשייך לתחום הכלכלי והשימור מוצג במישור התרבותי־קהילתי.

על שיטת המחקר ועל מגבלותיה

הניסיון לבחון את התהליכים שעוברים על הקיבוץ מנקודת מבט של חיי היומיום מבוסס על ההנחה שהמציאות החברתית מתהווה מתוך יחסי הגומלין היומיומיים שאנשים מקיימים ביניהם²⁵ ובינם לסובבים אותם.²⁶ חיפוש חוקיות תרבותית אינו מערער על קיומם של תהליכים היסטוריים המשפיעים על התרבות, אלא מעביר את נקודת המבט לאופן שבו תהליכים היסטוריים וחברתיים אלו נחווים ומקבלים משמעות בתוך תרבות ספציפית. שיטת המחקר המתבקשת מתפיסה זו היא עבודת שדה ארוכה וממוקדת המאפשרת לחוקרת לחדור למרקם החיים היומיומי ולתעד אותו. קיבוץ, כקהילה מוגדרת ותחומה, מהווה כר נוח לעבודת שדה, שבה החוקרת חיה עם הנחקרים ומשתלבת בחייהם היומיומיים.

24 ראו עמ' 145, סקר עמדות החברים על מודל ההתפרנסות, שנערך בקיבוץ בנושא זה.

25 Garfinkel 1984; Goffman 1959

26 Latour 1993

למרות האמור, בעשורים האחרונים, גברה המודעות בקרב אנתרופולוגים ואתנוגרפים לבעייתיות עבודת השדה ולמורכבותה, ליחסי הכוחות המגולמים בה ולאופי המחקר הנובע מהם.²⁷ על רקע זה אבקש להאיר שלושה היבטים מרכזיים:

- תיאוריה – כאשר ניגשים לבחון כיצד רואים אנשי הקיבוץ את השינויים בחברה הקיבוצית, נתקלים בתופעה מעניינת. חברי הקיבוץ מודעים לתהליכים החברתיים שהם עוברים ומתארים אותם ממש כפי שמנסחים זאת החוקרים. הם מדברים על היחלשות האידיאולוגיה, דנים בשאלת ישימותה, מנסים להתאים את עצמם לרוח הזמן ועוסקים בחשבון נפש מתמיד. הם קוראים מחקרים על הקיבוץ ויודעים להסביר כי הקיבוץ נמצא בקונפליקט בין האידיאולוגיה והערכים הקולקטיביסטיים לבין החברה הקפיטליסטית והאינדיבידואליסטית המקיפה אותו. מצב דברים שבו החוקרים והנחקרים מפרשים את המציאות באותו אופן הופך את התיאוריות הפרשניות וההסברים השונים של המציאות החברתית לחלק משדה המחקר עצמו. מונחים כגון "סוציאליזם" ו"ליברליזם", "אידיאולוגיה" ו"ערכים", "אינדיבידואליזם" ו"קולקטיביזם", "כוחות השוק" ו"ערבות הדדית" הופכים לקטגוריות מחקריות שיש להבינן ולבחון את המשמעות המוקנית להן בשדה המחקר.
- פרקטיקה – מעצם טיבם, היחסים בין החוקר לשדה תלויים באופיו של החוקר, באופי הנחקרים וברשתות החברתיות הקיימות בשדה. לא ייפלא אפוא שקשרי הטובים ביותר נוצרו עם נשים משכבת הגיל שלי. אין ספק כי האנשים שאיתם התחברתי ומקומות העבודה שבהם עבדתי השפיעו על רשמיי מהשדה. יחד עם זאת ניסיתי לגוון את הקשרים עם אנשים משכבות גיל שונות, גברים ונשים, חברים ותושבים, דמויות מרכזיות ואנשי שוליים. אני מקווה כי מגוון הקשרים שנוצרו בזמן שבו שהיתי בשדה מאפשרים תיאור מייצג והולם. ראוי להעיר כי היותי קיבוצניקית לשעבר הייתה בעיני אנשי הקיבוץ עובדה חשובה בהרבה מהיותי אנתרופולוגית. במובן זה, אנשים בשדה ראו אותי כ"אחת משלנו", מי שמכירה את החיים הקיבוציים על יופיים וכיעורם, על שמחותיהם וצערם ואפשר לבטוח בה. הם פתחו לי את דלתם ברצון וחשפו בפני היבטים מגוונים של חייהם. עלי הוטלה החובה המורכבת לא למעול באמונם.

- אתיקה – לפני כניסתי לשדה דיברתי עם מזכירת הקיבוץ ומנהל הקהילה על המחקר. שניהם הביעו עניין מהול בפליאה אך שמחו לשתף פעולה. מכאן קצרה הדרך, ועד מהרה ידעו כל אנשי גחלת מה מעשיי שם, שהרי בקיבוץ כולם יודעים הכול על כולם. לעתים רחוקות נשאלתי על המחקר. יחד עם זאת, לפעמים פנו אלי כחוקרת כדי להצביע על אירוע שראוי להתייחס אליו, או כדי לספק הסברים סוציולוגיים לתופעות חברתיות שעיינן הם מתמודדים.

ההשתלבות בשדה הביאה עימה דילמות אתיות לא מעטות. מדי פעם אנשים חלקו איתי מידע ברצון ובשמחה, מבלי לתת את דעתם על השימוש שיכול להיעשות בו. הדילמה כיצד לנהוג עם מידע מסוג זה אינה פשוטה. הכלל שהדריך אותי היה לבחון אם המידע ידוע לכול, או שנלחש לאוזני בלבד ולכן פרסומו עלול לפגוע בפרטיות. כפי שיתברר בהמשך, בקיבוץ יש מעט מאוד מידע שאינו נחלת הכלל מה שהקל עליי במקרים רבים. בנוסף, נהגתי על פי ההנחה כי מה שנאמר במרחב הציבורי בטווח שמיעה של אנשים מזדמנים יכול להיחשב כמידע לגיטימי. שם הקיבוץ וכן כל השמות במחקר זה בדויים ולעתים טושטשו פרטים מזהים. יחד עם זאת, אין לי ספק שכל אחד מאנשי גחלת יזהה את הדמויות המופיעות כאן, אולם אני סבורה שיגלה עליהן משהו שאינו ידוע לו.

בשנתיים של עבודת שדה מצטברת כמות רבה של חומרים אתנוגרפיים. יומנים כתובים, קובצי מחשב, תמונות, חומר מודפס שהופץ בקיבוץ, עלוני הקיבוץ, פתקים שהושמו בתיבת המכתבים שלי וחומרים נוספים שהצטברו אצלי. כשהתחלתי למיין ולנתח אותם נדרשה החלטה על אופן עיבוד הנתונים. הדילמה המרכזית שהתחבטתי בה הייתה בין כתיבת אתנוגרפיה הוליסטית המקיפה תחומי חיים רבים ככל האפשר, לבין התמקדות והעמקה בתחום מסוים (כלכלה, משפחה). הגישה ההוליסטית מאפשרת לשרטט תמונה עשירה של היבטי חיים שונים שלובים זה בזה, אך מגבילה את מידת ההעמקה בכל תחום כשלעצמו. בסופו של דבר החלטתי לכתוב אתנוגרפיה "מסורתית", כזו המבקשת להקיף מכלול של נושאים רבים ושונים בתקווה להפיק תיאור מיטבי של חיי הקיבוץ. ברוח זו בחרתי להתמקד בתחומים "קלאסיים" באנתרופולוגיה: שארות, חוק, כלכלה וטקסים. ראשי הפרקים עשויים להיראות כמחקר שמרני החוזר לשורשי האנתרופולוגיה הקלאסית, אולם אני רוצה להאמין שאין זו חזרה נאיבית

לשורשים, אלא אתנוגרפיה הוליסטית שיש בה מודעות לביקורת, ומתן דין וחשבון על מגבלותיהן של קטגוריות המחקר.

ואלו פרקי הספר:

פרק ראשון: הקיבוץ כמשפחה והמשפחה בקיבוץ – מספר את סיפורן של שתי המשפחות המתקיימות בקיבוץ זו לצד זו, וזו בתוך זו. המשפחה הגדולה – משפחת הקיבוץ, והמשפחה הקטנה – המשפחה הגרעינית. שתי המשפחות מקיימות ביניהן יחסים מורכבים ומנהלות משא ומתן מתמיד על הגבולות ביניהן. נראה כי בקיבוץ הגבולות בין הפרטי לציבורי מטושטשים למדי, וכי טשטוש הגבול הוא חלק בלתי נפרד מיצירת הקולקטיביות הקיבוצית.

פרק שני: כלכלה וחברה בקיבוץ – עוסק בדיון ובקבלת ההחלטות על הפרטת השירותים בקיבוץ ועל שינוי מבנה התקציבים האישיים. אֶבְחֹן אֵילו מההפרטות התקבלו ואילו נדחו, וכך אעמוד על מאפייניה של הכלכלה השיתופית ועל שיקוע הכלכלה במערכות חברתיות נוספות. בחינת תהליכי השינוי בכלכלת הקיבוץ שופכת אור על הרפלקסיביות המוגברת של הקיבוץ ועל הצורך למסגר כל שינוי כהמשך של המצב הקיים.

פרק שלישי: בין גופו של אדם לגופו של עניין: אוטופיה ותקנונים – עוסק בתקנון הקיבוץ על יצירתו, מאפייניו ויישומו. במרכז הפרק עומד תהליך ניסוח העקרונות הכלליים לאורחות החיים, יצירת תקנון חדש בנושא עבודה ופרנסה, הניסיון ליישם אותו ותוצאותיו הבלתי צפויות. דרך ההתבוננות בתהליך זה עולה דמותו של הקיבוץ כדמוקרטיה ישירה בעלת מאפיינים אנרכיים עם מנגנונים המאפשרים מערכת חוק מפותחת ללא אכיפה פורמלית.

פרק רביעי: יומיום חג – דן בממד הטקסי של חיי הקיבוץ ובמרכזו, מה שמכנים הקיבוצניקים "תרבות" – חגי הקיבוץ וטקסים משותפים נוספים. תהליך ההפקה של טקסים אלו, הטקסים עצמם והאופן שבו מדברים עליהם אנשי הקיבוץ מבטאים את הקולקטיביות הקיבוצית בשיאה. לאורך הפרק נראה כיצד חוגג הקולקטיב את עצמו ויוצר הזדהות באמצעות יצירת מסגרות שבהן יכולים אנשי הקיבוץ לתרום לחיי הקהילה.

פרק חמישי: ריטואלים של יומיום: הסובייקט הקיבוצי – מבקש לקשור תובנות שעלו מהפרקים הקודמים דרך מבט על אופיים הטקסי של חיי היומיום בקיבוץ. בחינת ריטואלים אלה מדגימה כיצד מתעצב הסובייקט הקיבוצי – "הקיבוצניק".